

БОГОСЛОВСЬКІ МОТИВИ УТРЕНІ ЯК СПІЛЬНОТНОЇ МОЛИТВИ

У статті проаналізовано структуру та деякі структурні елементи сучасної візантійської утрени. Серед іншого автор наголошує на потребі дослідження катедрального типу богослужінь добового кола. Особливої уваги надано питанню співпраці предстоятеля і вірних під час ранкового богослужіння та перевантаженості сучасної візантійської утрени додатковими елементами монашого походження.

Ключові слова: Візантійська літургія, катедральне богослужіння, літургійні реформи, богослужіння добового кола.

Ранок як час молитовного звернення до Бога не є чимось виключно християнським. Схід сонця після нічної темряви природно заохочує до подяки за те, що знову можна почуватися безпечно, не блукаючи в пітьмі, із замилюванням споглядати навколишній світ, пізнаючи його та усвідомлюючи себе як частину його цілості. У різних культурах ранкова молитва є чимось природним, своєрідною духовною потребою людини як особи, спроможної виражати себе релігійно. Християнство теж є частиною релігійного досвіду людства, і в ньому ранкова молитва теж мала би відігравати суттєву роль¹.

Однак у сучасному літургійному досвіді Церков візантійської традиції спостерігається певний занепад благочестя молитов упродовж дня. Утрени і вечірня є радше частиною «молитовного правила», притаманного (а то й призначеного канонами) монастирям і клирикам. Та навіть там ця молитва виглядає радше даниною традиції, ніж щоденною духовною поживою, до якої монахи чи священики звертаються для покріплення духовних сил².

¹ Огляд історії та різноманіття християнських богослужінь добового кола див.: Р. Тафт. *Богослуження часослова на Сході і на Заході*. Львів 2013.

² Щодо дискусії про богослужіння добового кола в контексті духовної поживи див.: R. Pasik. «*Last des Tages*» oder «*geistliche Nahrung*»? *Das Stundengebet im Werk Josef Andreas Jungmanns und in den offiziellen Reformen von Pius XII. bis zum II. Vaticanum*. Regensburg 1997.

Така ситуація частково зумовлена нерозумінням значення цих молитов, яке є наслідком відсутності серйозного історичного й богословського осмислення їх упродовж понад 1000 років, принаймні у візантійській традиції³. Розвиток богослужбових чинів, далеко не завжди еволюційний, у контексті живої богословської традиції приводив до творення молитов, тривалість яких інколи унеможливило щоденний їх ужиток навіть у монастирях, а їхню структуру і значення важко пояснити навіть кваліфікованим фахівцям⁴.

Ця коротка стаття не претендує на вичерпне дослідження структурних елементів і богословських значень сучасної утрени в Церквах візантійської традиції⁵. Її завданням є радше заохотити до глибших досліджень окремих частин утрени в їхньому історично-богословському контексті з огляду на практичне оновлення ранкового богослужіння як літургійної молитви живої парохії.

Ранкове богослужіння в первісній Церкві

У документах раннього християнства утрени є христологічно орієнтованою молитвою. Вже найдавніші відомі свідчення про це богослужіння, як-от лист Плінія Молодшого до Траяна, вказують, що християни Віфінії збирались удосвіта, щоби співати піснеспіви Христові як Богу⁶. З відображенням у цьому джерелі христоцентризмом ранкової молитви пов'язана певна важлива богословська реальність, яка відрізняє літургію Церкви від молитов-

³ Огляд основних етапів становлення сучасного «візантійського» обряду див.: Р. Тафт. *Візантійський обряд: Коротка історія*. Львів 2011; М. Арранц. «Око церковное». *Переработка опыта ЛДА 1978 г. История Типикона*. Москва 1999.

⁴ Див. щодо цього: А. Schmemmann. *Introduction to Liturgical Theology*. New York 1996, с. 34.

⁵ Серію досліджень з історії та богослов'я візантійської утрени здійснив Хуан Матеос: J. Mateos. *Les matines chaldéennes, maronites et syriennes // Orientalia Christiana Periodica* (далі – *ОСР*) 26 (1960) 51-73; Х. Матеос. *Утрени та вечірня // «Світло еси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упоряд. Е. Квінлан, В. Рудейко*. Львів 2012, с. 93-116; його ж. Деякі проблеми візантійської утрени // Там само, с. 181-228. Див. також: D. Touliatos-Banker. *The Byzantine Orthros // Byzantina* 9 (1977) 321-383; A. Lingas. *Sunday Matins in the Byzantine Cathedral Rite: Music & Liturgy*. Portland 1996 (неопубл. дис., див.: <https://open.library.ubc.ca/cIRcle/collections/ubctheses/831/items/1.0087847#downloadfiles>); V. Rudeyko. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros. Historische Vergewisserung für eine heutige Praxis der Gemeindeliturgie*. Hamburg 2010.

⁶ «Вони стверджували, що вся їхня чи то провина, чи помилка в тому, що визначеного дня, збираючись ще до світанку, вони почергово співали хвалу Христові як своєму Богові й присягалися не вчиняти якихось злочинів, а стримуватися від крадіжок, розбою, чужолобства, віроломства, відмови повернути довірене» (Пліній Молодший. *Вибрані листи / перекл. А. Содомора*. Львів 2018, с. 179). Клаус Гамбер вбачає в цьому листі згадку про християнську утрени, яка складалася з прославної частини і Літургії Слова (К. Gamber. *Liturgie übermorgen. Gedanken zur Geschichte und Zukunft des Gottesdienstes*. Freiburg 1966, с. 237).

них обрядів інших релігій. Церква сприймає свою літургію як анамнетичне святкування сповненого Христом спасіння⁷. Свою ранкову молитву ранні християни сприймали як святкування, в якому Христа оспівують як Бога, що торкається людей, єднається з ними та перебуває серед них, особливо ж у Його Слові⁸. Це переконання великою мірою визначило також основні богословські акценти утрени⁹.

Святкування Божого Слова

Присутність Господа в Його Слові пояснює, чому в ранній Церкві зі святкуванням утрени часто поєднували також читання і проповідь Слова Божого. Адже Христос, Слово Боже, уприсутнюється для вірних не лише в піснеспівах, а й через прийняття Слова Писання та слідування за ним. У цьому ключі, мабуть, і треба розуміти повчання щодо утрени в «Апостольському переданні», котре приписують Іполитові Римському (бл. 215): «Якщо ж десь відбувається повчання Словом, треба надати йому перевагу, йти туди і слухати Слова Божого для покріплення душі. Також треба спішити до Церкви, туди, де Дух животворящий»¹⁰. Важливість читання євангельського Слова про воскресіння Христа донині є центром недільної утрени не лише у візантійському, а й у багатьох інших східних та західних обрядах¹¹.

Зустріти світанок спільною прославою Христа було для ранньої Церкви можливістю досвідчити Бога в Його Дусі¹². Ранкове благодарення за Слово Боже так відбилося в літургійних текстах, що можна говорити про євхаристію Слова Божого як аналогію до Євхаристії Господньої вечері, як це

⁷ Пор.: R. Taft. *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and its Meaning for Today*. Collegeville, MN 1989, с. 340; його ж. 'Thanksgiving for the Light'. *Toward a Theology of Vespers // Diakonia* 13 (1978) 27-50.

⁸ Taft. 'Thanksgiving for the Light'.

⁹ J. Mateos. *Quelques Aspects Théologiques de l'office du matin // Revue de Clergé Africain* 7 (1965) 335-349.

¹⁰ *Traditio Apostolica*, 35; критичне вид. тексту: *Traditio Apostolica – Apostolische Überlieferung* / лат. текст і нім. перекл. W. Geerlings. Freiburg im Breisgau 1991.

¹¹ Щодо цього див.: J. Mateos. *La vigile cathedrale chez Egérie // OCP* 27 (1961) 281-312.

¹² Ось як це висловлено в третій молитві візантійської утрени: «Із ночі лине дух наш до Тебе, Боже, бо світло – повеління Твої. Навчи нас, Боже, правди Твоєї, заповідей Твоїх і уставів Твоїх. Просвіти очі умів наших, щоб ми не заснули у гріхах на смерть. Віджени всякий морок від сердець наших, даруй нам Сонце Правди і неушкодженим життя наше збережи печаттю Святого Твого Духа. Спрямуй стопи наші на путь миру, дай нам бачити ранок і день у радості, щоб ми Тобі вранішні возсилали молитви. Бо Твоя – влада, і Твоє єсть Царство, і сила, і слава, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки віків». Пор.: *Часослов*. Рим 1962, с. 88. Якщо не зазначено інше, то молитви сучасної візантійської утрени подано тут у версії перекладацької групи «Трипісонець». Щиро вдячний своїм співперекладачам Андрієві Шкраб'юку й Тарасові та Максиму Тимам за можливість використовувати ще не опублікований переклад.

видно зі структури молитви утрени в праантіохійській традиції (вона ідентична з євхаристійними анафорами антіохійської традиції)¹³.

Святкування спасіння Христового

Оскільки вочоловічення Христа орієнтоване на відновлення створіння, Церква дякувала зранку і за творіння¹⁴. Тема вочоловічення оживає в піснеспіві Великого славослов'я, яке від IV ст. як у катедральних¹⁵, так і в монастир-

¹³ У документі «Заповіт Господа нашого Ісуса Христа» можна знайти ранкову молитву для священників, структура якої майже ідентична структурі євхаристійної анафори антіохійської традиції:

«Священик: Благодать Господа нехай буде з усіма вами!

Вірні: І з Духом Твоїм!

Св.: Благодарім Господа!

Вірні: Достойно і праведно є.

Св.: Благодаримо Тебе, Отче нетлінія, Избавителю душ наших, Утвердження наших помислів і Охоронцю сердець наших, що просвітив серця наші і знищив темноту умів наших знанням, котре в Тобі, що хрестом Твого Єдинородного вчинив стару людину, віддану тлінню, знову новою для нетлінності, що поставив кінець прогрішенню, і заповідями Твоїми спричинив перехід людства до безсмертя, і знайшов загублене, ми, слуги і народ Твій, хвалимо Тебе:

Вірні: Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тебе благодаримо, Господи, і молимося Тобі, Боже наш!

Св.: Хвалимо Тебе, Господи, невмовкаючими славослов'ями хвалоспівних архангелів, прославами сил і псалмами начал постійно оспівуваного, хвалимо Тебе, Господи, що послав нам Твій Помисл, Твоє Слово, Твою Премудрість і Твою Дію, Того, що є на початку і був з Тобою з-перед віків, несотворене Слово Несотвореного, що з'явилося воплоченим наприкінці часів на спасіння сотвореного людства, Твого улюбленого Сина Ісуса Христа, що звільнив нас від служіння рабства. Тому ми, удостоївшись бути Твоїми слугами, ми, слуги і народ Твій, хвалимо Тебе:

Вірні: Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тебе благодаримо, Господи, і молимося Тобі, Боже наш!

Св.: Тобі возносимо хвалу сердець наших, життєдайний Господи, що дбаєш за душі убогих і не відкидаєш духів знедолених, Підтримко переслідуваних, Помічнику страждаючим у морі, Избавителю терплячих, Годувальнику голодних, Меснику невинно страждаючих, Любове вірних, Уділителю знання святості, Жилище чистих, Обиталище тих, що взивають до Тебе в правді, Заступнику вдів, Избавителю сиріт, що даєш правдивий провід Церкві Твоїй і встановив свята любові, служіння, прийняття вірних, участь у Дусі, дари благодаті і чуда:

Ми хвалимо Тебе, ми безперестанно відтворюємо в собі образ Царства Твого задля Тебе і задля улюбленого Сина Твого, через якого Тобі хвала і сила зі Святим Духом на віки віків. Амінь» (*Testamentum Domini*, I. 32). Див.: G. Sperry-White. *The Testamentum Domini: A Text for Students, with Introduction, Translation, and Notes*. Nottingham 1991, с. 37н; див. також: Rudeyko. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros*, с. 52-62.

¹⁴ Gamber. *Liturgie übermorgen*, с. 238-240.

¹⁵ Його найдавніша версія збереглася в «Апостольських постановках», документі IV ст. антіохійського походження: «Слава в вишніх Богу, і на землі мир, у людях благовоління! Хвалимо Тебе, благословимо Тебе, прославляємо Тебе, славословимо і молимо Тебе через великого Первосвященника, Тебе, сущого Бога ненародженого, єдиного недосяжного, задля великої слави Твоєї, Господи, Царю небесний, Боже Отче Вседержителю. Господи Боже, Отче Христа – непорочного Агнца, який бере гріхи світу, прийми нашу молитву, на херувимах Возсїдаючий!

ських¹⁶ формах утрени отримало своє законне місце й донині використовується в найрізноманітніших обрядах християнських утрень¹⁷.

Сонце, що сходить, нагадує сотворення світла, при якому творіння стає видимим. У Євангелії від Йоана воно є символом воплощення Божого Слова (Йо 1:1-13, 19-21; 8:12; 9:5; 12:35-36, 46). Тому святкування утрени було й залишається пронизаним богослов'ям світла, як це видно з традиції каппадокійських церков IV ст.¹⁸ Як у пролозі Євангелія від Йоана йдеться не лише про конкретну подію, а звучить ціла історія спасіння, так само в літургійному святкуванні на початку дня Церква проголошує цілість історії спасіння у благодарному поминанні. Це пояснює, чому Церква сприймає сонце, що сходить, також як світло воскресіння. Провітрена світлом-Христом, вона з надією починає новий день¹⁹.

Святкування есхатологічного очікування

Щоправда, сонце, котре сходить, є символом не лише сповненого Христом діла спасіння. У сонячному світлі Церква зрить також славний другий прихід Христа. Таким чином, на утрени святкується також есхатологічне відновлення створіння. Особливо інтенсивно спільнота вірних досвідчує це есхатологічне очікування у співі хвалитних псалмів: тут усе творіння запрошується до радісного піснеспіву Слави Божої²⁰. У співі хвалитних псалмів людина виступає як первосвященик усього видимого творіння, який через Христа вже тепер сповняє космічну, всесвітню прославу Бога²¹. У святкуванні початку дня пригадується очікування останнього дня, дня незахідного, у якому проблискує світло вічності. Цей аспект присутній, як вказував

Бо Ти єдин святий, Ти єдин Господь і Отець Ісуса Христа, Бога всякої природи тварної, Царя нашого, через якого Тобі належить честь, слава і поклоніння» (*Апостольське передання VII, 47*; критичне вид.: *Konstytucje apostołskie oraz Kanony Pamfilosa z apostołskiego synodu w Antiochii, Prawo kanoniczne św. Apostołów, Kary świętych Apostołów dla upadłych, Euchologion Serapiona /* перекл. S. Kalinkowski, A. Caba; упоряд. і ред. A. Baron, H. Pietras. Kraków 2007).

¹⁶ Найдавнішу згадку про славослов'я в монашому богослужінні засвідчено в посланні «До дівичь» св. Атанасія Александрійського: «Удосвіта мовте такий псалом: “Боже, Боже мій, до Тебе вдосвіта лину, прагне Тебе душа моя”. Потім, зробивши [невелику] перерву: “Благословіть всі діла Господні Господа” і “Слава в вишніх Богу, і на землі мир, у людях благовоління”; також: “Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тобі поклоняємося” і так далі» (*До дівичь, 20*; критичне вид.: E. von der Goltz. *De virginitate. Eine echte Schrift des Athanasius*. Leipzig 1905). Див. також: J. Mateos. Office de minuit et office du matin chez s. Athanase // *ОСР 28* (1962) 173-180.

¹⁷ Пор.: Mateos. *Les matines chaldéennes, maronites et syrienne*, с. 51-73.

¹⁸ Богослов'я світла, зокрема, виявляється у т. зв. світільних піснеспівах, особливо в часі Великої Чотиридесятниці та у великі свята літургійного року. Див.: *Часослов*, с. 114-116.

¹⁹ Пор.: M. Wallraff. *Christus versus sol. Sonnenverehrung und Christentum in der Spätantike*. Münster 2002, с. 110-125.

²⁰ Пор.: Mateos. *Quelques Aspects Théologiques*, с. 336-338.

²¹ Там само.

Хуан Матеос, у богослужбовому розумінні утрени і в східних, і в західних обрядах²². З есхатологічним очікуванням пов'язані, звичайно ж, не лише радість і прослава, але й дійсність останнього суду. Церква як мати молитовно заступається за своїх дітей і просить у Бога милості бачити їх у День Господній разом із праведними²³. З цим, згідно з Матеосом, пов'язана традиція приношення ранішнього кадила під час співу новозавітних біблійних пісень (*Захарії* та *Богородиці*) у візантійському, сирійському, маронітському та римському обрядах, і саме так слід її розуміти²⁴.

Особливості сучасної візантійської утрени

Звичайно, всі наведені вище богословські мотиви стають видимими лише тоді, коли відфільтрувати згадані нами структурні елементи від текстуальних і структурних нашарувань та великої кількості змінних текстів літургійного тижня, року чи особливих періодів (пости, посвяття), котрі щоденно додаються.

Сучасна візантійська утренья як збірка багатьох богослужінь

Одна з найбільших проблем сучасної візантійської утрени, пов'язаних з її практичним щоденним служінням, – той факт, що вона є не одним богослужінням, а кількома історично окремими богослужіннями, які зрослися воедино, складаючи тепер її довгу й нелогічну сучасну структуру. Якщо зробити структурний аналіз сучасних візантійських утрень з огляду на історичні джерела, то можна виділити сім або вісім логічних літургійних єдностей, кожна з яких могла би бути (і насправді була колись) окремим богослужінням, яке не передбачало ні тих елементів, котрі в сучасній утрени йому передують, ані тих, котрі йдуть слідом за ним²⁵. Такими єдностями є:

- I Панахида за здоров'я царя²⁶;
- II Стала псалмодія (древня опівнічна молитва)²⁷;
- III Змінна псалмодія²⁸;

²² Пор.: J. Mateos. The Morning and Evening Office // *Worship* 42 (1968) 37н.

²³ Пор.: Mateos. *Quelques Aspects Théologiques*, с. 343.

²⁴ Пор.: Mateos. The Morning and Evening Office, с. 35.

²⁵ Пор.: Rudeyko. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros*, с. 34-36.

²⁶ 1. Виголос; 2. «Початок звичайний» (Трисвяте – Отче наш); 3. Вступ до псалмодії... та Псс 19 і 20; 4. Мале славослов'я і знову Трисвяте – Отче наш; 5. Три тропарі за здоров'я імператора; 6. Єктенія; 7. Перехід до утрени.

²⁷ 8. Виголос; 9. Лк 2,14 (2х) та Пс 50,17; 10. Шестипсалм'я (= Псс 3, 37, 62, 87, 102, 142) та «світільні» молитви; 11. Мирна єктенія; 12. «Бог Господь явився нам» (у часі посту – «Алилуя») та тропар відпустительний (у часі посту – троїчні піснеспіви).

²⁸ 13-15. Дві або три (залежно від літургійної пори) катизми Псалтиря із супровідними до них сідальними піснеспівами.

IV Недільне (святкове) чування²⁹;

V Покаянна литія³⁰;

VI Канон³¹;

VII Утренья:

- Світільний
- Хвалитні псалми (148-150) зі стихирами
- Велике славослов'я
- Трисвяте і тропар (у неділі та свята)
- Єктенія (у неділі та свята)
- Прохальна єктенія
- Главоприклонна молитва і відпуст;

VIII Особливості щоденної утрени після главоприклонної молитви³².

Як можна побачити з поданої схеми, справжньою ранковою молитвою – утренью у властивому сенсі цього слова – є лише одна з восьми частин сучасної візантійської «утрени». Тут немає ні місця, ні потреби детально аналізувати історію та богослов'я всіх цих восьми частин – зокрема й тому, що це вже зроблено³³. Натомість звернімо увагу радше на ті структурні елементи, котрі складають – назвімо її так умовно – візантійську парохіяльну утренью.

Коротка структура богослужіння

Християнина сучасної візантійської традиції може дивувати досить коротка тривалість катедральної утрени, але якраз такою вона вимальовується в джерелах, котрі засвідчують катедральне богослужіння давньої Церкви. Вище вже було вказано на пам'ятку IV ст. «До дівиць» (див. прим. 16), авторство якого традиція приписує Атанасієві Александрійському³⁴. Серед елементів

²⁹ 16. У неділі: Пс 118, у свята: Пс 134-135; 17. *Інакой (радше в неділі) або сідальний (радше у свята)*; 18. *Степенні антифони*; 19. *Прокімен*; 20. «*Всяке дихання*» (Пс 150); 21. *Євангеліє*; 22. «*Воскресіння Христове бачивши...*» Щодо цього див.: В. Рудейко. Воскресне чування: шанс на його відновлення у візантійській традиції // *У пошуках джерел катедрального та монашого богослужіння / упоряд. В. Рудейко. Львів 2018, с. 30-44.*

³⁰ 23. Пс 50; 24. *Велика єктенія*.

³¹ 25. *Канон, як і катизми* (див. пп. 13-15), *поділяється на три частини по три пісні в кожній: після 3-ї пісні – сідальний*; 26. *після 6-ї – кондак та ікос*; 27. *після 8-ї – пісня Богородиці (вона є не частиною поділу, а єдиною біблійною піснею, яку все ще співають)*; 28. *після 9-ї: «Достойно є воістину...».*

³² 36. *Стихири на стиховні*; 37. *Псс 91 (2-3)*; 38. *Трисвяте – Отче наш і тропар відпустительний*; 39. *Єктенія*; 40. *Відпуст*.

³³ J. Mateos. Quelques problèmes de l'orthros byzantin // *Proche-Orient Chrétien* 11 (1961) 17-35; 201-220; Rudeyko. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros*, с. 121-164.

³⁴ Mateos. Office de minuit et office du matin chez s. Athanase.

богослужіння в ньому названо лише Пс 62, пісню трьох отроків (Дан 3), текст якої відповідав би хвалитним псалмам сучасної утрени, та Велике славослов'я. Так само є і в іншому документі IV ст. – «Апостольських постановках», де серед елементів щоденного ранкового богослужіння згадано лише Пс 62, Велике славослов'я, ектенії та дві завершальні молитви³⁵. Дещо довгими були чини катедральних богослужінь у Константинополі VIII–XIV ст., які включали вісім великих антифонів у притворі храму, вхід у храм вірних, три малих антифони під час сидіння клиру на амвоні у храмі вірних та вхід клиру у святилище, де звершували ектенії та дві завершальні молитви. Та все ж великі антифони у притворі мали радше заповнити час очікування на прихід клиру, ніж були справжньою частиною вечірні чи утрени³⁶. Вони більше відповідали би катизмам у сучасній візантійській утрени. Короткою була, здається, і виділена нами в поданій вище схемі катедральна утрень, структурні елементи якої: світильний, хвалитні псалми, Велике славослов'я, ектенії та дві завершальні молитви (від однієї з яких, щоправда, залишився лише її виголос³⁷) – збереглися в сучасній візантійській утрени. Розгляньмо коротко кожен із цих елементів.

○ *Світильні піснеспіви* візантійської утрени є прямими відповідниками піснеспіву «Світло тихе» на вечірні. Їхнє походження складно визначити, оскільки до VIII ст. про них немає жодних згадок. Все ж, оскільки вони безсумнівно є структурною аналогією до згаданого піснеспіву вечірні, схоже, що й походження та призначення їх є тим самим, що й на вечірні. Світильні візантійської утрени, правдоподібно, створені для обряду запалення світла на початку богослужіння, згідно з приписом книги Виходу 29-30, за якими щоденний ритуал храму мав складатися із запалення (оновлення) світильників, кадильної жертви та тваринного жертвоприношення. У християнському богослужінні, як видно з текстів світильних та піснеспіву «Світло тихе», запалення світильників набуло чіткого христологічного відтінку, так яскраво вираженого в Євангелії від Йоана. Справжнім світлом суцим³⁸ є Світлодавець³⁹ Христос⁴⁰, і просвічує Він світ через людське серце⁴¹, очищуючи душу від гріха⁴² й даючи можливість дивитися на світ просвіченими

³⁵ Апостольське передання II, 59; VII, 47; VIII, 38-39.

³⁶ Детально про богослужіння та молитви храму Святої Софії в Константинополі див.: М. Арранц, *Как молились Богу древние византийцы. Суточный круг богослужения по древним спискам византийского евхология*. Ленинград 1979.

³⁷ Див.: *Часослов*, с. 126.

³⁸ Пор. світильний, 8 глас.

³⁹ Пор. світильний, 5 глас.

⁴⁰ Пор. світильний, 2 глас.

⁴¹ Пор. світильний, 3 глас.

⁴² Пор. світильний, 4 глас.

душевними очима⁴³. На жаль, як і у випадку з вечірнім піснеспівом «Світло тихе»⁴⁴, сам обряд запалення світла та благословення ним на утрени занепав. До того ж, піснеспіви, які називають світильними, у час поза Великим постом часто не мають жодного стосунку до світла. Лише в часі Великого посту справжні світильні співають серед інших піснеспівів, яким повниться чин сучасної утрени.

○ *Хвалитні псалми* є частиною ранкового богослужіння в багатьох східних і західних обрядах, а в останніх навіть назва ранкового богослужіння співзвучна з назвою цих псалмів – *laudes*. Візантійська утрени не є винятком. У сучасному чині утрени їх є три (148-150), й у святковому варіанті богослужіння кінцеві стихи Пс 149 та всі стихи Пс 150 переплітаються з недільними чи святковими стихирами. Пс 150 трапляється у святковій утрени двічі: перед читанням Євангелія – у вигляді прокімена⁴⁵ та в контексті «хвалитних» – як стихи для стихир⁴⁶. Окрім того, Пс 150 як антифон⁴⁷ використовується також на богослужінні, яке називають великим повечер'ям і яке, правдоподібно, колись теж було однією з форм ранкового богослужіння⁴⁸. Три способи виконання хвалитних псалмів, засвідчені в богослужіннях візантійської традиції, можуть являти три різних стадії їх функціонування, відповідно до різного ставлення церковних чи монашеских спільнот до самого літургійного співу⁴⁹. Правдоподібно, на початках співали лише Пс 150 з коротким антифонним чи прокіменним приспівом, а вже згодом, у контексті монашого богослужіння, початково єдиний 150-й псалом розвинувся до трипсалм'я через додавання до нього Пс 148 і Пс 149, а потім і групи стихир (з початково однієї стихири) за аналогією до псалмів та стихир вечірні на «Господи, взиваю».

Згідно з давньою традицією, співові хвалитних псалмів передувала особлива молитва⁵⁰, яка була своєрідною християнською контекстуалізацією цих псалмів у цілості ранкової молитви. Ось її текст:

⁴³ Пор. світильний, 2 глас.

⁴⁴ Щодо цього див.: Г. Вінклер. Історичне підґрунтя Вечірні Передосвячених Дарів // «Світло єси, Христе», с. 170-176; В. Рудейко. Формування та значення окремих частин вечірні // Там само, с. 136-139.

⁴⁵ *Часослов*, с. 144-145. Щодо означення прокіменної псалмодії див.: Х. Матеос. Псалмодія у візантійському обряді // «Світло єси, Христе», с. 288-294.

⁴⁶ *Часослов*, с. 154-156.

⁴⁷ Там само, с. 333-334. Щодо означення прокіменної псалмодії див.: Матеос. Псалмодія у візантійському обряді, с. 295-309.

⁴⁸ Див.: Rudeyko. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros*, с. 28-32.

⁴⁹ Щодо цього див.: В. Рудейко. «Христос посеред нас»: Впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції. Львів 2015, с. 194-200.

⁵⁰ Про «світильні» молитви утрени та оригінальне їхнє місце в контексті богослужіння див.: А. Дмитриевский. Утренние светильничные молитвы: Историческая судьба их, содержание

Бóже, Бóже наш, що Твоєю во́лею встанови́в розу́мні і словесні Сі́ли, Тебе́ мо́лимо і Тебе́ благáємо: прийми́ і на́ше з усі́ма творіння́ми Твої́ми поси́льне славосло́в'я і возда́й бага́тими дарáми Твоєї́ бла́гости. Бо пе́ред Тобо́ю приклоня́ється вся́ке коліно́ на небі́, на землі́ та під земле́ю, і вся́ке диха́ння і створі́ння оспі́вує незбагне́нну Твою́ сла́ву, єди́ний бо еси́ Бог істи́нний і мно́гоміло́стивий, бо Тебе́ хва́лять усі́ Сі́ли Небе́сні, і Тобі́ сла́ву возсила́ємо, Отцю́, і Си́ну, і Свято́му Ду́хові, ні́ні і повсякча́с, і на ві́ки ві́ків.⁵¹

А отже, основним значенням співу хвалитних псалмів утрєні у візантійському розумінні було поставити молитву вірних у контекст вселенського оспівування Бога Його творінням. Людина має навчитися творити поклоніння Творцю, яке ангели творять через свій вільний і остаточний вибір, а решта творіння, відповідно до своєї природи, позбавленої вільного вибору, – через щоденне вправлення в молитовному єднанні з ними.

За аналогією до вечірніх псалмів на «Господи, взиваю», хвалитні псалми теж мали б супроводжуватися кадінням. У сучасному чині утрєні на хвалитних псалмах кадження немає, але воно є на прокіменному піснеспіві 150-го псалма «Всяке дихання». На користь припущення, що Пс 150 таки міг бути ранковим кадильним відповідником вечірнього кадильного Пс 140, може вказувати також 5-та «світільна» молитва утрєні. Її, правдоподібно, молилися перед співом «Всяке дихання», і вона згадує про ранкове кадіння й навіть цитує при цьому текст 140-го псалма:

Скарбнице́ благ, Джерелó вічноплі́нне, Отче́ Святи́й, Чудотво́рче, Все-сі́льний і Вседержи́телю! Всі́ Тобі́ поклоня́ємося і Тебе́ мо́лимо, Твої́ щедро́ти і Твої́ мило́сті призива́ючи на по́міч і засту́пництво́ нас, упоко́рених. Пом'я́ни, Го́споди, Твої́х молі́льників, прийми́ від усі́х нас ра́нішні молі́ння, як кади́ло пе́ред Тобо́ю (*Пс 140:2*); і жо́дного з нас не вчини́ негодя́щим, але́ всі́х нас обере́жи щедро́тами Твої́ми. Пом'я́ни, Го́споди, тих, що чува́ють і співа́ють на сла́ву Твою́ і Єдино́рдо́ного Твогó Си́на і Бо́га на́шого, і Свято́го Твогó Ду́ха. Будь ї́м помі́чником і засту́пником; прийми́ їхні́ благáння на наднебе́сний і ми́сленний Твій́ жертóвник, бо Ти́ еси́ Бог наш і Тобі́ сла́ву возсила́ємо, Отцю́, і Си́ну, і Свято́му Ду́хові, ні́ні і повсякча́с, і на ві́ки ві́ків.⁵²

Звичайно ж, це лише непрямі вказівки на можливі паралелі між функціонуванням псалмів 140-го і 150-го як кадильних антифонів. Вони все ще залишаються на рівні робочої гіпотези і потребують глибших досліджень.

и положение, какое они занимали в древнецерковной практике и древнейших евхологиях // *Руководство для сельских пастырей* 42 (1886) 180-192; Арранц. *Как молились Богу древние византийцы*, с. 65-132.

⁵¹ *Часослов*, с. 93-94.

⁵² Там само, с. 89-90 [підкреслення мое. – В. Р].

○ *Велике славослов'я і «Сподоби, Господи»*, хоч нині вони сприймаються як один піснеспів, історично є все ж двома окремими⁵³. «Сподоби, Господи» і нині є окремим піснеспівом у контексті вечірнього богослужіння. Якщо ж заглянути в давні літургійні джерела, то можна спостерегти, що і в утрени цей піснеспів також був окремим елементом. Зокрема, у т. зв. Святогробському типіконі 1122 р. між Великим славослов'ям і «Сподоби, Господи» у будні Великої седмиці поміщено біблійні читання⁵⁴. Вказівка на окремість цього піснеспіву поряд із Великим славослов'ям міститься й у сучасному часослові, в тексті щоденної утрени. Там після слів «продовжи милість Твою тим, які знають Тебе» стоїть рубрика «також», яка вказує, що «Сподоби, Господи» належить співати додатково до піснеспіву, котрий передує йому⁵⁵.

Однак і перша частина Великого славослов'я початково була коротшою. Вище вже було наведено найдавніший варіант тексту цього піснеспіву з «Апостольських постанов» (бл. 380 р.)⁵⁶. Там цей піснеспів ще не мав тринітарного спрямування, а, згідно з традиційною для літургійних молитов до IV ст. формою, був звернений виключно до Бога Отця і не містив серії псалмічних стихів⁵⁷, присутніх у сучасних варіантах Великого славослов'я після слів «на славу Бога Отця. Амінь»⁵⁸. Час їхнього походження, контекст виникнення та первинний вид не цілком ясні. Як частина Великого славослов'я вони з'являються вперше у т. зв. Александрійському кодексі

⁵³ На основі порівняльної літургії Хуан Матеос висунув гіпотезу, що піснеспів «Сподоби, Господи» міг бути щоденним відповідником до святкового співу Великого славослов'я (Матеос. Деякі проблеми візантійської утрени, с. 200-202). Таке припущення, хоч і цікаве, усе ж недостатньо підтвержене. Передовсім, у древніх джерелах, таких як «Апостольські постанови» та послання «До дівиць», цей піснеспів позиціонується як щоденний. З іншого боку, вже в давніх документах візантійської літургії обидва ці піснеспіви присутні як у щоденних, так і у святкових богослужіннях. Про текстуальний розвиток цього піснеспіву див.: С. Blume. *Der Engelhymnus Gloria in Excelsis Deo: Sein Ursprung und seine Entwicklung // Stimmen aus Maria-Laach* 73 (1907) 43-62; K. Gamber. *Die Textgestalt des Gloria // Liturgie und Dichtung. Ein interdisziplinäres Kompendium* / ред. Н. Becker, R. Kaczynski, т. 1. St. Ottilien 1983, с. 227-256.

⁵⁴ Див.: А. Пападопуло-Керамевс. *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, т. 2. Петрополіс 1894, с. 39-41, 58-59, 74, 94, 144.

⁵⁵ *Часослов*, с. 124.

⁵⁶ Див. прим. 10.

⁵⁷ «На всяк день благословлю Тебе і восхваляю Ім'я Твоє повік і повік-віку (144:2). Гóсподи, Ти став для нас пристановищем з рóду в рід (89:1). Я сказав: "Гóсподи, помилуй мене, зціли дóшу мою, бо я згрíшив пéред Тобóю!" (40:5). Гóсподи, до Тéбе прибíг я, навчи мене творíти вóлю Твою, бо Ти еси Бог мій (142:9-10). Бо в Тéбе – джерелó життя, у свíтлі Твоéму ўзримо свíтло (35:10). Продóвж мiлiсть Твою на тих, що знають Тебé (35:11)». Кількість стихів могла бути й більшою. Див.: M. Black. *A Christian Palestinian Syriac Horologion*. Cambridge 1954, с. 91-92.

⁵⁸ У такому вигляді Велике славослов'я вживається також у традиції Римської Церкви.

(V ст.), який подає Велике славослов'я в його сучасному «святковому» варіанті⁵⁹. У такому ж варіанті їх подають джерела, які засвідчують давню константинопольську традицію. Її особливістю є те, що частину тексту піснеспіву «Сподоби, Господи» (до слів «Благословен еси, Господи, навчи мене уставів Твоїх») інтегровано серед згаданих вище псалмічних стихів після першого з них (Пс 144:2). Натомість варіант із псалмічними стихами й повним текстом піснеспіву «Сподоби, Господи», відокремленим від тексту Великого славослов'я, як уже було вказано вище, притаманний більше джерелам ерусалимської традиції. Котра з версій є давнішою, на цей момент з'ясувати досить складно. «Константинопольський» варіант засвідчений уже в V ст., що могло би вказувати на його давнє походження. Зате «ерусалимський» варіант логічніший з огляду на цілісність і виокремлення в ньому піснеспіву «Сподоби, Господи», котрий і досі вживається як самостійний піснеспів не лише в утрени, а й у вечірні, що теж може вказувати на його давність. Молитва, яка в давній константинопольській традиції супроводжувала спів Великого славослов'я (11-та світільна молитва сучасного часослова), пов'язує всі три його частини, цитуючи чи нав'язуючи до біблійних текстів, які містяться в усіх них:

Хва́лимо, оспі́вуємо, благослови́мо і благода́римо Тебе́, Бо́же отців на́ших (Дії 3:13; пор. Дан 3:52), за те, що Ти відвів тінь нічну і показав нам зно́ву сві́тло дэ́нне! Але́ благода́ємо Твою́ доброту́: будь ми́лостивий до грі́хів на́ших і при́йми мо́литву на́шу з вели́кого Твого́ милосе́рдя, бо до Те́бе прибіга́ємо, ми́лостивого і всемо́гутнього Бо́га. Засві́ти в серця́х на́ших (2 Кор 4,6) істи́нне со́нце пра́вди Твоє́ї (Мал 3:20), просві́ти ум на́ш і чу́ття всі збере́жи, щоб, як уде́нь хо́дячи (Рим 13:13) благоо́бразно шля́хом за́повідей Твої́х, ми дося́гли житт́я ві́чного – бо в Те́бе є дже́рело житт́я (Пс 35:10) – і сподо́билися насоло́джуватися непристу́пним Тво́їм сві́тлом (пор. 1 Тим 6:16), бо Ти еси́ Бог на́ш, і Тобі сла́ву возси́лаємо, Отцю́, і Си́ну, і Свято́му Ду́хові, ні́ни і повсякча́с, і на ві́ки ві́ків.⁶⁰

У дослідженнях структури богослужінь добового кола найдавнішого відомого грецького часослова, який містить богослужбові чини, подібні до чинів сучасної візантійської традиції, вже було сформульовано обережне припущення, що антифонний спів Пс 140 разом із піснеспівом «Сподоби, Господи» і «Нині відпускаєш» могли складати три антифони давньої ерусалимської вечірні⁶¹. Їх мали би співати під час сидіння предстоятеля на вімі посеред храму вірних. За цією аналогією трьома антифонами у структурі

⁵⁹ Royal MS 1 D VIII, арк. 569 r-v (British Library, London, див.: http://www.csntm.org/Manuscript/View/GA_02).

⁶⁰ Часослов, с. 94-95.

⁶¹ В. Рудейко. Часослов за канонем лаври святого отця нашого Сави. Львів 2016, с. 214-217.

утрені, яку ми розглядаємо, могли бути Пс 150 (*Всяке дихання*), Велике славослов'я та піснеспів «Сподоби, Господи». Зрозуміло, що це припущення потребує детального і глибинного джерельного дослідження.

○ *Прошення* в сучасній візантійській літургійній традиції розподілені по різних частинах літургійних чинів. Зазвичай на самому початку виголошують *мирну ектенію*, в середині або наприкінці богослужіння – *ектенію усильного благання*, а *прохальну* – перед главоприклонною молитвою⁶². Окрім цих, є ще й *мала ектенія*, яка займає місце т. зв. «тихих» молитов⁶³. У традиції давньої Церкви прошення як молитовний елемент з'являлись аж перед завершенням богослужіння. Таке розміщення мало важливе антропологічне значення – перед тим, як просити Господа про потреби Церкви і світу, звершували прославу Його за всі отримані блага. Після прошень були тільки завершальна молитва священика та благословення вірних перед їхнім відходом із церкви у світ, де літургійна молитва мала би плодоносити ділами віри. У перенесенні ектеній з кінця богослужіння на його початок Хуан Матеос вбачає зміну ставлення до літургії з давнього теоцентричного на пізніше й «менш релігійно значуще» антропоцентричне⁶⁴: людина звертає увагу радше на те, чого їй ще потрібно, ніж на те, що вона вже отримала.

○ *Завершальні благодарні молитви* в ранньохристиянському богослужінні добового кола як своєрідна «словесна жертва» відповідали щоденному тваринному жертвоприношенню у старозавітному храмі (пор. Вих 29-30). Їхньою основною темою було благодарення Бога за творіння та за оновлення його у Христі. Тема благодарення була настільки центральною, що в деяких джерелах, як ми вже могли бачити вище, сама структура молитов нагадувала євхаристійну анафору. Знайти завершальну молитву в джерелах візантійської традиції досить складно, оскільки вже в найдавнішому відомому формулярі утренніх молитов візантійської Церкви, *Codex Barberini Gr. 336*, молитву перед співом славослов'я подано як завершальну⁶⁵. Цілком очевидно, що ця молитва не могла одночасно і передувати співу Великого славослов'я, і завершувати богослужіння, – зокрема й через те, що після славослов'я ще слідували прошення. Крім того, виголос, який завершує серію прошень просительної ектенії, відрізняється від виголосу згаданої молитви Великого славослов'я. Якщо ж подивитися на молитви утрені, то виголос 4-ї з них цілком відповідає виголосові після просительної ектенії. З огляду на її текст, вона

⁶² В. Рудейко. Формування та значення окремих частин вечірні, с. 142-143.

⁶³ В. Рудейко. «Тихі» молитви як джерело для коментування літургійної традиції // *Літургійні коментарі як джерело літургіології* / упоряд. В. Рудейко. Львів 2015, с. 112-122; його ж, Священічі молитви Літургії як молитви всієї церкви // *Метров* 12 (2016) 230-240.

⁶⁴ J. Mateos. The Evolution of the Byzantine Liturgy // *1965 Byzantine Christian Heritage* / John XXIII Center for Eastern Christian Studies. New York 1966, с. 84.

⁶⁵ *L'Euchologie Barberini gr. 336* / ред. S. Parenti, E. Velkovska, вид. 2-ге. Roma 2000, с. 104.

досить добре пасує як завершальна молитва саме ранкового богослужіння і серед іншого згадує аспект благодарення. Ось її текст:

Владико Бóже, святий і незглибимий, що повелів із тёмряви світлу возсіяти, упокоїв нас у нічному сні і підвів до славóслов'я і моління Твоєї благасти! Даючи Себе ублагати власному Твоєму милосердю, прийми нас, що і нині поклоняємося Тобі і по силі благодаримо Тебе, і даруй нам усє, чо́го прóсимо для спасіння. Яви нас синами світла і дня та спадкоємцями вічних Твоїх благ. Пом'яни, Гóсподи, у мно́жестві щедрóт Твоїх і всіх людéй Твоїх, що тут присутні і моляться з нами, і всіх братів наших, сущих на землі, на морі та на всякому місці владіцтва Твогó, потребуючих Твогó чоловіколюб'я і допомоги, і всім подай велику Твою мiлiсть. Щоб ми, яких Ти завжди спасаєш і душею, і тілом, з дерзновénням славили чудне і благословénне Им'я Твоє. Бо Ти Бог милости, і щедрóт, і чоловіколюб'я, і Тобі славу возсилаємо, Отцю, і Сину, і Святому Духові, нині і повсякчас, і на віки віків.⁶⁶

Існує велика ймовірність того, що саме ця молитва разом із главоприклонною⁶⁷, яка слідувала після мирствування предстоятеля, становила завершальний елемент візантійської утрени, як це все ще збереглося в її святковому варіанті.

Утренья як літургія спільноти

Дослідження показують, що святкування ранкового богослужіння, а особливо чину візантійської утрени, сприймалися і відбувались як спільнотна молитва. За винятком утрени, рецитованої анахоретами – наприклад, такими, як Ніл Синайський⁶⁸, – це богослужіння завжди розуміли як чин, призначений для спільнотної молитви – чи то монашого, чи катедрального типу. Спроби відновлення утрени великою мірою також були спрямовані на відродження церковно-спільнотного виміру цього богослужіння. Основні її елементи й нині виявляють зорієнтованість на спільнотний характер, зокрема через антифонні структури, які самозрозуміло передбачають співпрацю вірних і предстоятеля. Щоправда, велика кількість змінних елементів і нашарувань затемнює основні структури та змістові напрямні

⁶⁶ *Часослов*, с. 88-889 [підкреслення моє. – В. Р].

⁶⁷ «Гóсподи святий, що во ви́шніх живéш і на до́лішне споглядаєш, і всевидючим óком Твоім озираєш усє творіння! Пéред Тобóю приклонiли ми ши́ю душi і тiла, і моли́мось Тобi: Святий Святiх, простягни рúку Твою невидиму зi свято́го житлá Твогó і благослови́ всіх нас; i якщó ми в чо́мусь согрiшили, вóльно чи невольнó, Ти, як благий i чоловiколюбний Бог, прости́, даруючи нам земнi i надземнi Твоi блага́, бо до Тебе нале́жить мiлувати i спаса́ти нас, Бóже наш, i Тобi славу возсилаємо, Отцю, i Сину, i Святому́ Духовi, нинi i повсякчас, i на вiки вiкiв» (*Часослов*, с. 160).

⁶⁸ Поп.: Rudeyko. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros*, с. 99-120.

богослужіння, які могли б полегшити вірним участь у ньому. Те саме можна сказати і про відсутні елементи утрени, – наприклад, процесії чи входи, – які втрачилися через політичні, богословські чи монаші впливи. Спробуємо окреслити тут кілька структурних аспектів.

Роль предстоятеля

Джерела IV ст. вказують, що спільнота збиралася на молитву вечірні та утрени навколо свого єпископа⁶⁹. Роль предстоятеля в літургії при цьому має дуже велику вагу і значення, оскільки він є знаком Христової присутності, що являється всередині Церкви, щоб поєднати вірних у вічній молитві небесному Отцеві⁷⁰. У давніх літургійних традиціях Єрусалиму і Константинополя саме цей богословський аспект був присутній у богослужіннях добового кола: Церква очікує пришествя свого Господа, вона живе в Його присутності на землі, бере участь у Його молитві, приносячи з Ним піснеспів небесному Отцеві⁷¹. Христос є центром літургії. Лише завдяки Йому молитва Церкви є дієвою і прийнятою Богом. А символом Його присутності в літургії є її предстоятель – єпископ чи священник.

Благодарні молитви, які предстоятель возносить наприкінці богослужіння у святині, становлять вершину утрени й уподібнюються до евхаристійної анафоральної молитви, як можна бачити зі свідчення пам'ятки ранньої Церкви «Заповіт Господа нашого Ісуса Христа». Високе значення християнської молитви у традиції ранньої Церкви дуже виразно помітне у творах Йоана Златоустого, який ставить її на один рівень з евхаристійною жертвою: «Ти недостойний жертви причастя? Тоді недостойний і молитви»⁷². Важливість та особливе значення благодарних молитов, які предстоятель мовить у святині, у катедральних церквах виявлялися в тому, що під час них у церкві могли бути присутні лише вірні, але не каянники чи катехумени⁷³.

Тому дуже важливим є сильніше наголосити на значенні предстоятеля в літургійній молитві саме з літургійно-богословської перспективи та відновити богослужіння утрени таким чином, щоб у ньому стала інтенсивніше видимою участь Церкви у Христовій молитві. Предстоятель повинен знову стати центральною фігурою в церковних богослужіннях. А це стало б видимим передусім у тому, що велику частину богослужіння він мав би

⁶⁹ Там само, с. 37-80.

⁷⁰ Пор.: II Ватиканський собор. *Конституція про святу літургію*, 7.

⁷¹ Пор.: Rudeyko. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros*, с. 87-88.

⁷² PG 62:29.

⁷³ Свідчення про це можна знайти в «Апостольських постановах», у «Щоденнику» Етерії та в традиції богослужінь добового кола константинопольської церкви Святої Софії.

молитися разом із вірними, втаємничуючи їх у піснеспіви т. зв. «тайними» молитвами – до речі, названими так не тому, що їх належить молитися тихо, а якраз тому, що саме вони, ці молитви, втаємничують у хід богослужіння.

Досвід богослужбового святкування

Те, що було самозрозумілим для ранньої Церкви, з плином часу дуже притемнилося. «Для вас я – єпископ, з вами я – християнин»⁷⁴, – каже Августин в одному зі своїх «слів», наголошуючи при цьому глибинний церковний контекст єпископського (священничого) служіння. Досвід спільності між клиром і вірними саме в катедральному богослужінні був особливо видимим. Предстоятель брав участь у прославлній частині утрені разом зі спільнотою, в тому самому літургійному просторі. Його катедра стояла в центрі спільності⁷⁵. Спільний вхід у церкву та спів трьох малих антифонів, які клир виконував разом із вірними, дозволяли спільноті пережити глибинний зв'язок Христа і Його Церкви. Тут служіння предстоятеля є також символом, іконою Христа. Предстоятель власною особою таїнственно представляє особу Христа, підтримуючи у вірних свідомість того, що Христос присутній у Його Церкві й разом із нею співає небесному Отцеві піснеспів, який пронизує всі віки⁷⁶. Тому важливо, щоби богослужіння являло спільність молитви вірних і предстоятеля. В оновлених богослужбових формах треба подолати разючий просторовий поділ між клиром і вірними. Допомогти в цьому могли би спільні входи і виходи клиру з вірними в церкву і з церкви, а також вхід клиру у святилище. У сучасних спробах реформ богослужбового життя у храмах Західної Церкви можна спостерегти гарний жест гостинності – на початку богослужіння священник зустрічає вірних при вході до церкви, а завершивши його, прощається з вірними, знову виходячи у притвор. Літургійне «В мирі вийдім» означає якраз це – священник має вийти разом із вірними, а не заходити знов у святилище по нову порцію «відпустів», залишивши врешті вірних за замкненими дверима іконостасу. Входи і виходи мають сенс саме як входи і виходи всієї Церкви.

Це відновлення давніх традицій, котрі занепали з політичних та аскетичних причин, подолато би просторовий поділ між предстоятелем і вірними та унаочнило б те, як присутність Христа пронизує кожне церковне богослужіння. У цьому дуже допомогло би трактування богослужінь добового кола в константинопольській катедральній традиції.⁷⁷

⁷⁴ Августин. *Проповідь 340*, 1 // PL 38, 1484.

⁷⁵ Пор.: Rudeyko. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros*, с. 73-75.

⁷⁶ Пор.: II Ватиканський собор. *Конституція про святу літургію*, 83.

⁷⁷ Пор.: Rudeyko. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros*, с. 87-88.

Від утрени конкретної монашої спільноти до утрени як молитви Церкви

Наприкінці своїх нарисів про виникнення часослова Хуан Матеос робить такі висновки:

Часослов, як ми його знаємо, містить елементи різного походження; він поєднав молитви, що належали до церковного богослужіння, з іншими, які є виключно монашими. Первинним завданням літургійної реформи в цьому напрямку має бути розрізнення і розділення цих двох традицій, – церковної і монашої, – щоби простий, глибокий та сучасний вид ранкового і вечірнього богослужіння знову став доступним для Божого люду.⁷⁸

На монаші нашарування у візантійському часослові вже не раз було вказано, як не раз говорилося і про намагання прийти до прозоріших структур богослужіння⁷⁹. Чин візантійської утрени в його сучасному вигляді сформувався головно в монаших спільнотах із частковим засвоєнням основних елементів і перебігу богослужінь парохіяльних спільнот. Факт, що сучасне візантійське богослужіння є гібридом цих двох традицій, не має вести до надавання переваги тій чи іншій з них⁸⁰, бо обидві вони є нашим культурним і богословським спадком. Натомість треба міркувати над тим, як різні елементи утрени можуть віднайти своє початкове місце і значення в цілісному обряді церковної молитви.

Ми повинні щедро черпати зі скарбу літургійної традиції, який Церкви візантійського обряду зберегли донині. Утім, нові піснетворчі та євхологійні твори також мають знайти своє місце в богослужіннях, а це передбачає, що вони мусять бути витримані у традиції візантійської піснетворчості. Для цього, щоправда, також необхідні ґрунтовні дослідження. Однак лише тоді утрена знову стане живою і спроможною бути автентичним вираженням молитовної літургії Божого люду.

⁷⁸ J. Mateos. The Origin of the Divine Office // *Worship* 41 (1967) 485.

⁷⁹ «Церкви візантійської традиції мають серйозно розглянути можливість якщо не повернення до старого обряду, то принаймні поліпшення порядку в сучасному. Він став “офіційним” лише тому, що був надрукований, і є нічим іншим, як довільним вибором невченого венеціанського друкаря XVI ст.» (С. Паренті. Молячись у православній традиції. Часослов Великої церкви: Теми євхологіона та літургійні структури // *«Світло єси, Христе»*, с. 91).

⁸⁰ Спробу відновити співану вечірню за уставом константинопольської церкви Святої Софії зробив проф. Анастасій Каліс, див.: *Ακολουθία του εσπερινου – Vespertagesdienst* / ред. Α. Kallis. Münster 2001.

Бібліографія – Bibliography

Джерела – Sources

- Пападопуло-Керамевс А. *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, т. 2. Петрополис 1894.
- Пліній Молодший. *Вибрані листи* / перекл. А. Содомора. Львів 2018.
- Часослов*. Рим 1962.
- Ακολουθία του εσπερινου / *Vespergottesdienst* / ред. А. Kallis. Münster 2001.
- Black M. *A Christian Palestinian Syriac Horologion*. Cambridge 1954.
- British Library, London: Royal MS 1 D VIII (див.: http://www.csntm.org/Manuscript/View/GA_02).
- Goltz E. von der. *De virginitate. Eine echte Schrift des Athanasius*. Leipzig 1905.
- Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii, Prawo kanoniczne św. Apostołów, Kary świętych Apostołów dla upadłych, Euchologion Serapiona* / перекл. S. Kalinkowski, A. Caba; упоряд. і ред. А. Baron, H. Pietras. Kraków 2007.
- L'Euchologio Barberini gr. 336* / ред. S. Parenti, E. Velkovska, вид. 2-ге. Roma 2000.
- Sperry-White G. *The Testamentum Domini: A Text for Students, with Introduction, Translation, and Notes*. Nottingham 1991.
- Traditio Apostolica / Apostolische Überlieferung*. Lateinisch und deutsch / перекл. W. Gerlings [= Fontes Christiani, 1]. Freiburg im Breisgau 1991.

Опрацювання – Studies

- Арранц М. *Как молились Богу древние византийцы. Суточный круг богослужения по древним спискам византийского евхология*. Ленинград 1979.
- Arranz M. *Kak molilis' Bogu drevnie vizantijcy. Sutocnyj krug bogoslužheniya po drevnim spiskam vizantijskogo evhologiya*. Leningrad 1979.
- Арранц М. «Око церковное». *Переработка опыта ЛДА 1978 г. История Типикона*. Москва 1999.
- Arranz M. «Oko cerkovnoe». *Pererabotka opyta LDA 1978 g. Istorija Tipikona*. Moskva 1999.
- Вінклер Г. Историчне підґрунтя Вечірні Передосвячених Дарів // «Світло еси, Христе»: *Богослужіння добового кола. Антологія досліджень* / упоряд. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012, 151-180.
- Vinkler G. *Istorychne pidhruntia Vechirni Peredosviachenykh Dariv* // «Svitlo yesy, Khryste»: *Bohoslužhinnia dobovoho kola. Antolohiia doslidzhen* / ed. E. Kvinlan, V. Rudeyko. Lviv 2012, 151-180.
- Дмитриевский А. А. Утренние светильничные молитвы: Историческая судьба их, содержание и положение, какое они занимали в древнецерковной практике и древнейших евхологиях // *Руководство для сельских пастырей* 42 (1886) 180-192.
- Dmitrievskij A. A. *Utrennie svetil'nichnye molitvy: Istoricheskaya sud'ba ih, so-derzhanie i polozhenie, kakoe oni zanimali v drevnecerkovnoj praktike i drevnej-shih evhologiyah* // *Rukovodstvo dlya sel'skih pastyrej* 42 (1886) 180-192.
- Матеос Х. Деякі проблеми візантійської утрени // «Світло еси, Христе», 181-228.
- Mateos J. *Deiaki problemy vizantiiskoi utreni* // «Svitlo yesy, Khryste», 181-228.

- Матеос Х. Псалмодія у візантійському обряді // «Світло єси, Христе», 287-311.
 Mateos J. Psalmodiia u vizantiiskomu obriadi // «Svitlo yesy, Khryste», 287-311.
- Матеос Х. Утрєня та вечірня // «Світло єси, Христе», 93-116.
 Mateos J. Utrėnia ta vechirnia // «Svitlo yesy, Khryste», 93-116.
- Парєнті С. Молячись у православної традиції. Часослов Великої церкви: Теми євхологіона та літургійні структури // «Світло єси, Христе», 71-92.
 Parenti S. Moliachys u pravoslavniı tradytsii. Chasoslov Velykoi tserkvy: Temy yevkholohiona ta liturhiini struktury // «Svitlo yesy, Khryste», 71-92.
- Рудейко В. Формування та значення окремих частин вечірні // «Світло єси, Христе», 117-150.
 Rudeyko V. Formuvannia ta znachennia okremykh chastyn vechirni // «Svitlo yesy, Khryste», 117-150.
- Рудейко В. «Тихі» молитви як джерело для коментування літургійної традиції // *Літургійні коментарі як джерело літургології* / упоряд. В. Рудейко [= Ad Fontes Liturgicos, 5]. Львів 2015, 112-122.
 Rudeyko V. «Tykhi» molytvy yak dzherelo dlia komentuvannia liturhiinoi tradytsii // *Liturhiini komentari yak dzherelo liturhiolohii* / ed. V. Rudeiko [= Ad Fontes Liturgicos, 5]. Lviv 2015, 112-122.
- Рудейко В. «Христос посеред нас»: Впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції. Львів 2015.
 Rudeyko V. «Khrystos posered nas»: Vprovadzhennia u liturhiine bohoslovia Tserkov vizantiiskoi tradytsii. Lviv 2015.
- Рудейко В. Священічі молитви Літургії як молитви всієї церкви // *Метров* 12 (2016) 230-240.
 Rudeyko V. Sviashchenychi molytvy Liturhii yak molytvy vsiiei tserkvy // *Метров* 12 (2016) 230-240.
- Рудейко В. Часослов за каноном лаври святого отця нашого Сави. Львів 2016.
 Rudeyko V. Chasoslov za kanonom lavry sviatoho ottsia nashoho Savy. Lviv 2016.
- Рудейко В. Воскрєсне чування: шанс на його відновлення у візантійській традиції // *У пошуках джерел катедрального та монашого богослужіння* / ред. В. Рудейко [= Ad fontes liturgicos, 8]. Львів 2018, 30-44.
 Rudeyko V. Voskresne chuvannia: shans na yoho vidnovlennia u vizantiiskii tradytsii // *U poshukakh dzherel katedralnoho ta monashoho bohosluzhinnia* / ed. V. Rudeiko [= Ad fontes liturgicos, 8]. Lviv 2018, 30-44.
- Тафт Р. Візантійський обряд: Коротка історія / перекл. з англ. Р. Скакун; передм. М. Петрович. Львів 2011.
 Taft R. Vizantiiskyı obriad: Korotka istoriia / tr. R. Skakun; intr. M. Petrovych. Lviv 2011.
- Тафт Р. Богослуження часослова на Сході і на Заході / перекл. з англ. Дз. Бендик. Львів 2013.
 Taft R. Bohosluzhennia chasoslova na Skhodi i na Zakhodi / tr. Dz. Bendyk. Lviv 2013.
- Blume C. Der Engelhymnus Gloria in Excelsis Deo: Sein Ursprung und seine Entwicklung // *Stimmen aus Maria-Laach* 73 (1907) 43-62.
- Gamber K. Die Textgestalt des Gloria // *Liturgie und Dichtung. Ein interdisziplinäres Kompendium* / ed. H. Becker, R. Kaczynski, vol. 1. St. Ottilien 1983, 227-256.

- Gamber K. *Liturgie übermorgen. Gedanken zur Geschichte und Zukunft des Gottesdienstes*. Freiburg 1966.
- Lingas A. *Sunday Matins in the Byzantine Cathedral Rite: Music & Liturgy*. Portland 1996 (Dissertatio, MS: <https://open.library.ubc.ca/cIRcle/collections/ubctheses/831/items/1.0087847#downloadfiles>).
- Mateos J. Les matines chaldéennes, maronites et syriennes // *Orientalia Christiana Periodica* (далі – *OCP*) 26 (1960) 51-73.
- Mateos J. La vigile cathedrale chez Egérie // *OCP* 27 (1961) 281-312.
- Mateos J. Quelques problèmes de l'orthros byzantin // *Proche-Orient Chrétien* 11 (1961) 17-35.
- Mateos J. Office de minuit et office du matin chez s. Athanase // *OCP* 28 (1962) 173-180.
- Mateos J. Quelques Aspects Théologiques de l'office du matin // *Revue de Clergé Africain* (Juli 1965) 335-349.
- Mateos J. The Evolution of the Byzantine Liturgy // *1965 Byzantine Christian Heritage / John XXIII Center for Eastern Christian Studies [John XXIII Lectures, 1]*. New York 1966.
- Mateos J. The Origin of the Divine Office // *Worship* 41 (1967) 477-485.
- Mateos J. The Morning and Evening Office // *Worship* 42 (1968) 31-47.
- Pacik R. «Last des Tages» oder «geistliche Nahrung»? *Das Stundengebet im Werk Josef Andreas Jungmanns und in den offiziellen Reformen von Pius XII. bis zum II. Vaticanum*. Regensburg 1997.
- Paverd F. van de. *Zur Geschichte der Messliturgie in Antiochia und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts*. Rom 1970.
- Rudeyko V. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Orthros. Historische Vergewisserung für eine heutige Praxis der Gemeindeliturgie*. Hamburg 2010.
- Schmemmann A. *Introduction to Liturgical Theology*. New York 1996.
- Taft R. 'Thanksgiving for the Light'. Toward a Theology of Vespers // *Diakonia* 13 (1978) 27-50.
- Taft R. *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and its Meaning for Today*. Collegeville, MN 1989.
- Touliatos-Banker D. The Byzantine Orthros // *Byzantina* 9 (1977) 321-383.
- Wallraff M. *Christus verus sol. Sonnenverehrung und Christentum in der Spätantike*. Münster 2002.

Vasyl Rudeyko

THEOLOGICAL MOTIVES OF ORTHROS AS A COMMUNITY PRAYER

The article analyzes the structure and some structural elements of the modern Byzantine Orthros. Among other things, the author emphasizes the need for study of the divine office of the cathedral type. A special attention is paid to the question of cooperation between the priest and the faithful during the morning worship and the overload of modern Byzantine Orthros with additional elements of monastic origin.

Keywords: Byzantine liturgy, cathedral worship, liturgical reforms, daily prayer.